

УДК 159.923.2:(81+82)(477.53)«18»

ЛІТЕРАТУРНИЙ І МОВОЗНАВЧИЙ НАПРЯМКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ПОЛТАВЩИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Шевчук В.В., к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті проаналізовано розвиток психологічних ідей і думок у межах літературного та мовознавчого напрямків. Внесок у подальший розвиток психологічної думки зробили такі відомі вихідці з Полтавщини, як І. Котляревський, М. Гоголь, Панас Мирний, М. Максимович і О. Потебня.

Ключові слова: психологія, особистість, психологічний аналіз, психолінгвістика.

В статье проанализировано развитие психологических идей и мысли в пределах литературного и языковедческого направления. Вклад в дальнейшее развитие психологической мысли сделали такие известные выходцы из Полтавщины, как И. Котляревский, Н. Гоголь, Панас Мирный, М. Максимович и А. Потебня.

Ключевые слова: психология, личность, психологический анализ, психолингвистика.

Shevchuk V.V. LITERARY AND LINGUISTIC DIRECTIONS OF PSYCHOLOGICAL THOUGHT OF THE POLTAVA REGION OF THE XIX CENTURY

The article analyzes the development of psychological ideas and thoughts within the limits of literary and linguistic directions. Contributions to the further development of psychological thought were made by such well-known immigrants from Poltava region as I. Kotlyarevsky, M. Gogol, Panas Mirny, M. Maksimovich and O. Potebnya.

Key words: psychology, personality, psychological analysis, psycholinguistics.

Постановка проблеми. Підвищення ролі та значення психологічної науки, зростання її суспільного авторитету висуває нові вимоги до досліджень у сфері її історії та визначення перспектив подальшого розвитку.

Потреба в осмисленні духовної спадщини зумовлює необхідність вивчення історії розвитку вітчизняної наукової думки. Вивчення історії психології є складовою частиною дослідницької діяльності, оскільки саме через призму минулого можна з'ясувати особливості сучасного стану даної науки, простежити тенденції її розвитку.

Подальший розвиток української психології унеможливується без переосмислення та узагальнення історичної спадщини вітчизняної психологічної думки та науки. Незважаючи на численну літературу, присвячену висвітленню історії психології, історія української психології залишає чимало невідомих сторінок, зокрема маловивченим чи взагалі невідомим залишається питання регіональної історії, впливу її на загальний розвиток психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історії розвитку психології в окремих регіонах України присвячені праці Л. Акімової, І. Данилюка, О. Іванової, О. Матласевич, П. Пелеха, І. Пивоварчик, О. Чебикіна, О. Черкаської, С. Пухно, Ю. Рождественського, проте історія становлення і розвит-

ку психологічної науки на Полтавщині залишається недослідженою.

Постановка завдання. Мета – проаналізувати розвиток психологічних ідей і думок у межах літературного та мовознавчого напрямків.

Вклад основного матеріалу дослідження. Літературний напрям у психологічній думці ХІХ ст. являє собою психологічний аналіз і характеристику героїв художніх творів, яку дають їм автори, та представлений І. Котляревським (1769–1838), М. Гоголем (1809–1852) та Панасом Мирним (1849–1923).

Котляревський І. П. народився у Полтаві; будучи наглядцем Будинку виховання дітей бідних дворян та попечителем Полтавського благодійно-лікувального закладу, відстоював гуманні методи впливу на особистість учня, цінував особистий приклад та авторитет вихователів, засуджував батьків, що недбало ставляться до виховання своїх дітей. Його твір «Енеїда» є видом сатирично-гумористичної літератури, в якому психологія особистості та етнічна психологія постають у характеристиках психологічного на індивідуальному, народному та загальнолюдському рівнях. Психічний світ виявляється у вчинках та емоційних переживаннях людини на сторінках твору. Піднесене знижується до буденного, а буденне підноситься до рівня класики, але рідної, домашньої. Такий непередбачуваний поворот здійснює

І. Котляревський, пробуджуючи нові форми свідомості в українському народі, закликаючи його чіткіше пізнати свою гідність, неповторність своїх рис, своєї душі. Різноманітна картина людських вчинків у цьому творі ніяк не вміщувалася в категоріальну мережу даної традиції, викликала до життя нові способи психологічного мислення, давала матеріал для психологічного узагальнення [15, с. 34].

Особистість, згідно з поглядами І. Котляревського, – це історична людина, яка переломила через призму власної індивідуальності весь етнічний та загальнолюдський досвід. Письменнику вдалося наблизитися до найглибших пластів психічного, показати їх тотожність у всіх людей та народів. Емпіричний матеріал, почерпнутий із спостережень за людиною, феноменологія психічного в культурно-історичному аспекті, запропоновані І. Котляревським, вимагали нових узагальнюючих психологічних теорій, науково-прикладних пошуків у сферах етнічної, історичної та загальної психології. ХІХ століття, культурний розвиток якого в Україні значною мірою залежав від творчого доробку даного основоположника нової літератури, відзначився особливим розквітом етнографії, етнопсихології, мовознавства, психолінгвістики, психології в цілому та філософії.

Велику увагу народним традиціям приділяв М.В. Гоголь, світ дитинства та юності якого був пов'язаний із Полтавщиною. Письменник народився в с. Великі Сорочинці [2, с. 5], але все своє дитинство провів у Василівці в родовому маєтку Гоголів-Яновських (сучасне м. Гоголево Шишацького р-ну Полтавської області).

Особистість М. Гоголя була настільки виразною, що навіть за уривчастими свідченнями сучасників нескладно відновити його психологічний портрет. Здатність проникати в психіку інших людей, артистизм, потреба знаходитися у центрі уваги, схильність до фантазій, розіграшів, містифікацій, приховування мотивів своїх вчинків якимись вигадками – всі ці риси письменника дозволяють віднести його до демонстративного психічного типу. Характерною рисою таких людей є здатність із надзвичайною легкістю витіснити в підсвідомість те, що не хотілося б пам'ятати. Як правило, особистість такого типу екстравертована, менше зайнята собою, легковажніше приймає рішення. М. Гоголь належав до тих рідкісних випадків, коли демонстративні якості психіки сполучалися із інтровертованістю [2, с. 120].

Однією з основоположних категорій світогляду й творчості М. Гоголя є «душа», що

являє собою характеристику людської особистості, центр її духовного світу, її ціннісних орієнтацій. Водночас «душа» в письменника – це первинний образ, який постійно виринає у творах та листах, а в «Страшній помсті» знаходимо її пряме змалювання – в сцені, де чаклун викликає душу пані Катерини. М. Гоголю належить психологічна думка про світ «мертвих душ» та «живих душ». На його думку, перший із них є своєрідним шифром, до якого необхідно знайти ключ, щоб досягнути світ живих [9]. Цей ключ потрібно шукати у власній душі.

Джерелом творчого натхнення М. Гоголя було реальне життя. Часто письменник звертається до народної творчості, яка відображає життя у всій повноті психологічних і політичних взаємовідносин. У творчості М. Гоголь прагне зрозуміти не лише себе, але через себе – оточуючих або через оточуючих – себе самого.

Головне питання для М. Гоголя – онтологічне. Він прагне з'ясувати долю тіла після смерті, що він і робить, досліджуючи метаморфози іноформи тіла: носа, портрета, шинелі, колоди карт [5, с. 84]. Людина в розумінні письменника народжується для результативної праці, для діяльності на благо, для служіння людству [9, с. 362].

У своїх романтичних творах і в творах, які являють собою вершину критичного реалізму в літературі першої половини ХІХ століття, М. Гоголь виступає як геніальний художник-психолог, що вражає високим мистецтвом художнього проникнення в суть людської душі, народного характеру. Будучи художником-новатором, письменник розширив можливості психологічного проникнення в людські характери. Письменник поглибив сферу психологічних спостережень, проник у такі таємниці людської душі, які дозволили йому з неабиякою художньою силою і виразністю описати всю багатолітність «раздроблених повседневною характеров». Але одночасно із цим М. Гоголь зумів розкрити справжнє душевне багатство, глибину почуттів і переживань, широкий розмах народних характерів у творах, присвячених народно-героїчній темі. Проте деякі критики та історики літератури заперечують психологічний аналіз у творчості Гоголя. Так, наприклад, Г. Гуковський зазначає, що Гоголю взагалі не притаманні психологічні аналізи [3], Ф. Канунова пише: «Гоголь ніколи не займався скрупульозним психологічним аналізом, детальним дослідженням почуттів своїх героїв, але це не означає, що письменник не розкривав їх внутрішнього світу» [11, с. 107]. Тут же виникає суперечність, як можна розкрити внутрішній світ

героя, не використовуючи психологічний аналіз. У діалогах сатиричних персонажів зустрічаються елементи «простої мови». Це дозволяє поглибити психологічну характеристику героїв. Відтворенню духовного світу своїх героїв письменник приділяв велику увагу. Сам він неодноразово відмічав свою здатність «вгадувати» людину. «От малых лет, – пише М. Гоголь, – была во мне страсть замечать за человеком, ловить душу его в малейших чертах и движениях его, которые пропускаются без внимания людьми» [11, с. 108]. Сам М. Гоголь в «Авторській сповіді» писав: «В самых ранних суждениях моих о людях находили умение замечать те особенности, которые ускользают от внимания других людей, как крупные, так и мелкие и смешные. Говорили, что я умею не что передразнить, а угадать человека, то есть угадать, что он должен в таких случаях сказать...» [6]. Письменник свій метод психологічного аналізу називав «наукою випитування».

Досліджуючи психологію людини, спрямування її волі, інтелекту та почуттів, письменник ставив своєю метою прослідкувати, якою людина вийшла із рук природи, якою потім стала і що саме зробило її такою. На своєму неперевершеному художньому матеріалі письменник досліджував не лише конкретні питання, а й заклав основи для майбутньої художньої психології.

Панас Мирний (Панас Якович Рудченко) народився в м. Миргород на Полтавщині. На формування його світогляду мали вплив твори І. Котляревського та М. Гоголя. Письменник був майстром реалістичного психологічного аналізу та автором перших в українській літературі соціально-психологічних романів – «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Повія» [10]. У першому з них життя та боротьба українського селянства проти соціального гноблення напередодні та під час реформи 1861 р. подається через розкриття психології головного героя – Чіпки Варениченка, його думок, прагнень і переживань. Композиція роману покликана розкрити соціально-психологічні мотиви протесту селянства, показати причини того, чому розумна, енергійна, здібна людина стає на шлях розбою. Трагедія людської особистості відтворена і в образі матері головного героя – Мотрі. Із психологічною переконливістю вмотивовано останній крок жінки. Вона була готова віддати заради сина все. Та, не витримавши страшних випробувань, викриває його злочин. Так, образ матері-мучениці набувають символічного звучання: це сама справедливість, саме людське сумління карали і злочин, і злочинця, ким би він не був. Такий поворот

у розвитку образу цієї трагічної особистості засвідчує неминучість перемоги добра над злом як однієї з етичних засад українського народу.

У романі «Повія» автор переконливо розкриває найпотаємніші прояви душевного життя героїв, показуючи їх складний і різноманітний внутрішній світ в усіх його деталях, переходить від одного душевного стану до іншого, взаємозв'язків психічних процесів, які зумовлені соціальним буттям. Панас Мирний відтворює людські почуття в процесі руху, розвитку, в повсякденній життєвій безпосередності. Отже, висока майстерність розкриття психології у великій мірі сприяє змалюванню повноцінних людських характерів.

Таким чином, внутрішня масштабність роману, його проникливий психологізм, філософічність дають підстави стверджувати про появу в українській прозі нового типу епічного полотна, відмінного багатьма жанровими якостями від зразків, створених не тільки раніше, а й одночасно з ним.

Мовознавчий напрямок у психологічних ідеях XIX століття репрезентований М. Максимовичем (1804–1873) та О. Потебнею (1835–1891). Уродженець хутору Лемківщина Золотоніського повіту Полтавської губернії (зараз с. Богуславець Черкаської області) [1] М. Максимович вважав, що «людина піднесена над усіма земними творіннями своєю розумною й безсмертною душею» [8, с. 193]. У зв'язку з високим своїм походженням вона отримала в спадок вільну й творчу діяльність. Він вважає, що «душа людська має три головні способи виражати своє внутрішнє, особисте життя». Першим способом, за допомогою якого душа здатна виразити себе є образи, відповідні просторові форми. «Образи ці двох родів: або вони тілесні (пластичні), що наповнюють простір речовинністю своєю (за подобою буття тілесно-земного), визначувані опуклостями й западинами, відчутні для зору та дотику; такими є витвори мистецтва; або є образи бувають безтілесні (оптичні), тільки видимі у просторі, в яких замість важкої, речовинної маси – світло, тіні та кольори; такими є мальовничі витвори живопису» [8, с. 194].

Другий спосіб вираження душі – звук, який створює музичне панно внутрішніх переживань душі. Звукові виражальні засоби душі надає людині музика. «Відбувається у просторі тільки невидимим порухом повітря, радше здійснюється в часі, відчутний на вухо: це звуки, що ними володіє музика» [8, с. 194]. Характеризуючи вищезазначені способи, М. Максимович відзначає їх здатність глибоко проникати

в душу: «Кожним із цих двох способів людина вже виразила багато таємниць душі своєї, й Генії здобули ними собі безсмертну славу» [8, с. 194], але одночасно показує їх односторонність і нездатність до кінця розкрити повноту душевних переживань. Звуки музики не завжди можуть бути зрозумілими людській свідомості та розворушити її уяву. Окрім того, є третій спосіб вираження душі, який усуває односторонність двох попередніх, являє собою слово. Воно має звукові характеристики, воно сприймається на слух, передається за допомогою повітряних коливань. Маючи смислову визначеність і матеріальну основу, воно одночасно діє на сприйняття людини як музичний звук і певний образ. «Найпритаманніший, найповніший, безпосередній і найближчий душі спосіб її вираження, слово малює образи звуками» [8, с. 197].

М. Максимович вважав народну творчість вродженою властивістю та витвором духу людського. Його збірки «Малоросійські пісні» та «Дні та місяці українського селянина», розкривають багатство української народної поезії, стихію народного самопізнання, власне ставлення вченого до історичних подій, до сучасності. У його збірках знайшли відображення думки, настрої народу. Дослідник переконаний, що українські пісні дають широку, правдиву картину історичного буття народу. Творчість народу завжди пов'язана з його життям, побутом і звичаями: «Народність найкраще виражається в пісні, де звучить душа, яка рухається почуттями. Слов'янські пісні особливо витончені. Ця витонченість може слугувати доказом, що поезія є вродженою якістю людського духу» [7, с. 346].

Дану тенденцію, яка започаткувала сучасні уявлення про специфіку словесного художнього образу та психології художньої творчості, продовжував О. Потебня [4]. Ідеї мовознавця-філософа, фольклориста, теоретика літератури, етнографа, дослідника поетики, психолога XIX ст., засновника Харківської лінгвістичної школи лежать в основі сучасних уявлень про специфіку словесного художнього образу та психології художньої творчості. Вчений у своїй автобіографії писав: «Народився на хуторі біля річки Маніва в Роменському повіті Полтавської губернії 10 вересня 1835 року» [14, с. 49].

Стосовно психології О. Потебня висловлював таку думку: «Це наука дуже нова, важка, щоб сказати що-небудь певне. Ми обмежуємося термінами, словами, які заміняють дослідження» [15, с. 99]. Зближення мовознавства і психології прослідковується в науковій спадщині вченого.

Одним із фундаментальних положень О. Потебні є ідея про те, що мова – особлива форма людської діяльності. Вона не лише система прийомів пізнання, як і пізнання не відокремлене від інших сторін людського життя. Те, що пізнається, впливає на нас естетично та морально. Під час утворення слова та в процесі мовлення і розуміння уже одержане враження зазнає змін, ніби повторно сприймається, тобто апперципується [13, с. 79]. Стосовно слова в О. Потебні є певні розбіжності. З одного боку, «слово в однаковій мірі належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певний смисл для мовця, а в тому, що воно здатне мати смисл взагалі». З іншого боку, «за допомогою слова мовець не повідомляє свої думки іншому, а тільки сприяє пробудженню його власної думки і пізнанню його внутрішнього світу» [4]. Слово має народний, наблизений зміст, ознаку, завдяки якій воно є засобом спілкування і взаєморозуміння; окрім того, є особисте, об'єктивне значення, що відображає множину ознак, різних за якістю і кількістю та пов'язане з особистим досягненням думки мовця. Перший зміст слова – форма, в якій свідомості уявляється зміст думки. Коли виключити другий суб'єктивний зміст, то в слові залишиться тільки звук, зовнішня форма і етимологічне значення (внутрішня форма). Внутрішня форма слова – відношення змісту думки до свідомості: вона показує, як уявляється людині її власна думка. Слово об'єктивує думку, служить тією справою, без якої неможливе самопізнання. «Сила людської думки не в тому, що слово викликає у свідомості колишні сприймання, а в тому, як воно заставляє людину користуватися скарбами свого минулого» [13, с. 97]. Таким скарбом для вченого була народна творчість, яку він розглядав як прояв народної психології, що повинна пояснити людину, виходячи із соціально-психологічних характеристик. Потебня розрізняє народну та індивідуальну психологію. Перша мислиться ним як народження другої, і одна й інша вивчають процеси, притаманні індивіду, хоча властивості національної культури як цілісності та властивості індивідів не тотожні. Це означає, що дух живе тільки в індивідах і не має існування за їх межами, тому народна психологія повинна вивчати ті ж процеси, що й індивідуальна. Таким чином, мова є самосвідомістю, світоглядом і логікою, духом народу. Мова виступає одиницею психіки. Вона передує вищим психічним утворенням, а психічні процеси завжди включені в мову. Між людиною і світом повстає мов-

ний шар, через який вона його переживає і яким не може зігнорувати. Така роль мови перетворює пізнання на дуже складний процес, що включає в себе як інтелектуальний (поетичний), так і бажаний (практичний) виміри. Мова дає людині змогу проникнути в цю дійсність, орієнтуватися в ній та пізнавати її. У силу цього дозволяє людині глибше орієнтуватися в самій собі, усвідомлювати свої фізичні стани, думки, почуття, прагнення. Звідси за асоціацією зі словами своїх та чужих дій, окремих психічних станів і полягає найперший, початковий етап пізнання людиною самої себе, перша стадія в розвитку національного самоусвідомлення. Наступна стадія, на думку вченого, – формування самоусвідомлення особистості, пов'язане з розвинутою мовою, що виражається в здатності спілкуватися з іншими людьми. Психологічна природа зв'язку людини з етносередовищем визначається зв'язком, що встановлюється через мову. З найбільшою силою національна своєрідність виявляється в мисленні і творчості талановитих людей – учених, письменників, поетів, художників, музикантів. У психологічному розумінні геній завжди глибоко національний. У працях О. Потебні особливе місце має питання розвитку свідомості та самосвідомості. Етнічна свідомість, як і самосвідомість, не вроджені у людини. Розвиток психіки індивіда починається з неясних, злитих, безвідносних переживань, у яких спочатку немає поділу на «Я» і «Не-я».

Фізер І., вивчаючи психолінгвістичну теорію Потебні, зводить її до таких десяти визначень: мова й поетичне мистецтво генетично споріднені; мова й поезія мають триєдину структуру; внутрішня форма мови й образи в поезії мають генеративну силу; основна функція поезії – пізнання; естетичне сприймання швидше продуктивне, ніж репродуктивне; поезія й проза (точні й гуманітарні науки) взаємодоповнюють; жанрова таксономія довільна й виконує тільки евристичну функцію; поетичне сприйняття й переосмислення є переважно етноцентричним; поетичні знаки і їхнє значення, як правило, асиметричні; в читанні, інтерпретації й естетичному досвіді наявні міф, поезія і наука [16]. Теорія О. Потебні витримала випробування часом і зберегла свою значимість. Багато з визначень вченого лишаються переконливими й донині, і як такі вони заслуговують на пильну увагу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Психологічна наука впродовж ХІХ століття функціонувала в лоні теології, філософії, літератури та мовознавства. Літературний напрям розширив сферу пси-

хологічних спостережень, проник у таємниці людської душі, які дозволили художньо описати багатолітність людських долей і характерів. Психологічна майстерність авторів полягає в описі характерів, у розкритті глибинних психологічних процесів у значній мірі визначила подальший розвиток психологічного напрямку в літературі критичного реалізму. Мовознавчий напрям сприяв розвитку теорії про творчість як прояв народної психології, а це започаткувало сучасні уявлення про особливості словесного художнього образу та психології художньої творчості й сприяло науковому обґрунтуванню психолінгвістичної теорії. Виділення вищезазначених напрямів в еволюції психологічної думки Полтавського регіону має досить умовний характер, оскільки вони взаємопов'язані між собою, детермінуючи один одного.

Перспективою подальших досліджень є питання щодо розвитку психології як науки на Полтавщині (В. Вернадський, О. Лазурський, О. Щербина, Г. Ващенко, А. Макаренко, В. Сухомлинський, Д. Ельконін, Д. Арановська-Дубовіс, Т. Гавакова, Л. Проколієнко, Ю. Гільбух, В. Моргун, К. Седих тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко Н.І. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм / Н.І. Бойко. – Черкаси : Брама, 2004. – 246 с.
2. Вересаев В.В. Гоголь в жизни : Систематический свод подлинных свидетельств современников / В.В. Вересаев. – Х. : Прапор, 1990. – 680 с.
3. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя / Г.А. Гуковский. – М.–Л. : Художественная литература, 1959. – 530 с.
4. Зайченко Н.І. Науково-просвітницька спадщина О.О. Потебні: [монографія] / Н.І. Зайченко – Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. – 170 с.
5. Карасев Л.В. Гоголь и онтологический вопрос / Л.В. Карасев // Вопросы философии. – 1993. – № 8. – С. 84–96.
6. М'ясоїд П.А. Гоголь: життя на перетині культур / П.А. М'ясоїд // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5–6. – С. 124–149.
7. Максимович М.О. Вибрані твори / М.О. Максимович. – К. : Либідь, 2004. – 360 с.
8. Максимович М.О. Про значення та походження слова / М.О. Максимович // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1–2. – С. 193–200.
9. Манн Ю.В. В поисках живой души: «Мертве души». Писатель – критика – читатель / Ю.В. Манн. – М. : Книга, 1984. – 415 с.
10. Мирний Панас. Вибрані твори / Панас Мирний. – К. : Дніпро, 1974. – 560 с.
11. Николаев Д.П. Сатира Гоголя / Д.П. Николаев. – М. : Художественная литература, 1984. – 367 с.

12. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.

13. Потебня А.А. Слово и миф / А.А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 622 с.

14. Потебня О.О. Мова. Національність. Денаціоналізація / О.О. Потебня. – Нью-Йорк : Українська вільна АН у США, 1992. – 155 с.

15. Роменець В.А. Художні антецеденти психологічного самопізнання народу: «Енеїда» І.П. Котляревського / В.А. Роменець // Проблеми соціальної психології. – К. : Либідь, 1992. – Вип. 2. – С. 32–38.

16. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури О. Потебні / І. Фізер. – К. : Академія, 1993. – 112 с.